

TÜRKMEN DESTANLARI VE DESTANCILIK GELENEĞİ

Neclâ YALÇINER

Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği, Dr. Halil İbrahim ŞAHİN,
Aralık 2010, Kömen Yay. Konya.

Türk dünyasında, Balkan Türklerinden Sibiryâ'ya kadar bütün Türk boylarında dünyaya ait tasavvurlar, inançlar, örf ve âdetler; tarihî derinliklerden günümüze kadar devam eden ortak kültür öğeleri olarak destanlarda yaşatılmıştır. Destanlarda yaşatılan ve yansıtılan bu kültürel öğeler, Türk kültürünün de zeminini oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra artık sınırlarından sıyrılarak bütün dünyanın önüne serilen Türk kültür öğeleri ile birlikte Türk destanları ve destancılık geleneği de bütün ihtişamıyla ilgi dünyasının önüne serilmiştir. Türk dünyasındaki destanlar, Türk Dil Kurumu tarafından yürütülen bir proje ile Türkiye Türkçesine kazandırılmaktadır. Bunlar arasında Türkmen destanları da vardır, ancak bu proje kapsamındaki Türkmen destanları henüz yayımlanmamıştır. Bu arada konuyla ilgili başka bir çalışma; *Türkmen Destanları ve Destancılık Geleneği*, Halil İbrahim Şahin tarafından hazırlanmış ve yayın hayatındaki yerini almıştır. Kitap, 726 sayfadan oluşan oldukça hacimli bir çalışmadır.

Kitap; ön söz, giriş ve metin bölümlerinin dışında altı bölümden oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde Farsçadan dilimize giren “destan” sözünün kapsadığı geniş kullanım alanları ve bu edebî türe Türkiye dışında yaşayan Türk topluluklarınca verilen farklı adlardan söz edilerek örneğin Yakutların destan için “olongho” veya “olonho”, Altay Türklerinin “kay çörçök”, Tuva Türklerinin “tool” dedikleri belirtilmiştir. Eserde ayrıca bu konudaki çeşitli bilim insanlarının görüşlerinden yola çıkılarak Türk destanlarının oluşumuyla ilgili bilgiler de verilmiştir.

Kitabın birinci bölümünde “Türkmen destanları ve destancıları üzerine yapılan çalışmalar” üzerinde durulmuş, Çarlık Rusyası döneminden Sovyetler Birliği ve sonrası dönemiyle Türkiye’de Türkmen destanları üzerine yapılmış çalışmalardan da söz edilmiştir.

İkinci bölümde “Türkmen destanlarının tür özellikleri, tasnifi ve kaynakları” üzerinde durularak “Türkmenistan’da destan türü ve bu türü adlandırmada kullanılan terimler”den bahisle “epos”, “dessan”, “avtorlu dessan”, “anonim dessan”, “erteki eposu” terimleri incelenmiş ve sonrasında “Türkmen Destanlarının Tasnifi” yapılmıştır. Tasnifte destanlar 3 grupta değerlendirilerek “1. Kahramanlık destanları, 2. Aşk destanları, 3. Dinî destanlar” başlıkları altında incelenmiştir.

Yine bu bölümde Türkmen destanlarının kaynakları, konuları, şekil ve üslup özellikleri incelenmiştir. Yazar, bu incelemeye bağlı olarak destanları türlerine göre sınıflandırarak Türkmenistan destan türlerini şu başlıklar altında toplamıştır:

1. Epos: Daha çok “Köroğlu Destanı” için kullanılan ve kahramanlık konulu, hacimce büyük destanlar. Bölümde bu türü diğer destan türlerinden ayıran belli başlı özelliklerden de söz edilmiştir. Rusçadan Türkmenceye giren “epos” daha çok Manas gibi konusu kahramanlık olan büyük destan türlerini kapsamaktadır. “Epopé” ve “epik” terimleri ise küçük veya büyük çaplı kahramanlık konulu eserler ve özellikle destanlar için kullanılan bir tür adı olarak nitelendirilmiştir.
2. Dessan: “Epos”tan sonra Türkmen destancılık geleneğinde yaygın olarak kullanılan, kahramanlık, aşk ve dinî içerikli anlatımlar ile sadece aşk konulu hikâyeler için kullanılan bir terimdir. Terimin oldukça geniş bir kullanım alanı vardır. Bu bakımdan “dessan” terimi, “olmuş vaka”, “tarihî vaka”, “hikâye”, “povest”, “şiir”, “poema” gibi birkaç anlamı da kapsamaktadır.
3. Avtorlu Dessan: “Yusuf Ahmet”, “Ah Beg-Balı Beg”, “Dövletyar”, “Hocamberdi Han” gibi anlatıların Andalıp, Şabende, Şeydayı, Magrupı, Molanepes gibi şairlerce yazıldığı düşünülmektedir. Bu tür yazarı belli olan destanlar “avtorlu dessan” başlığı altında değerlendirilmektedir. Bu tür destanlar, 18. yüzyıl yazılı Türkmen destan geleneği içinde yer almaktadır. “Avtorlu destan” türünde yer alan destanlar, sözlü gelenekte yaratılmış destanlarla şekil, üslup, yapı, işlev, icra ortamı bakımından pek çok ortak özellikler taşır.
4. Anonim Dessan: “Köroğlu”, “Şah Senem-Garip”, “Hüyrlukga-Hemra”, “Necép Oğlan” gibi destanlar anonim destan türü içinde değerlendirilmektedir. Bu destanlar “başşı”lar tarafından sözlü gelenekten yaratılarak aktarılmıştır.

5. Erteki Eposu: Kahramanlık konulu mensur anlatılar için kullanılan bir terimdir. Destan ile masal arasındaki masalsı unsurlar taşıyan destanlar “erteki eposu” terimi ile karşılanmaktadır.

Yazar, çalışmasında tür adlarının diğer Türk lehçelerindeki kullanımlarını ve kapsamalarını da ayrıca belirtmiştir.

Yazar, ikinci bölümde destan türlerinden sonra “Türkmen destanları üzerine yapılmış sınıflandırma çalışmaları”ndan söz ederek Garrıyev, Recebov, Şamıradov gibi araştırmacıların sınıflandırmalarını karşılaştırmıştır. Bununla beraber Türkmenistan’da ve Türkmenistan dışında yapılmış tasnif çalışmaları değerlendirilerek “destan” terimi içine Köroğlu anlatmalarının dâhil edilip edilemeyeceği yönündeki araştırmalardan da söz edilmiştir. Kimi araştırmacılar Seyit Garrıyev, Recebov gibi Köroğlu anlatmalarını “kahramanlık destanları” içinde değerlendirirken kimi araştırmacılar da Köroğlu anlatmalarını destan dışında ayrı bir edebî tür olarak değerlendirmektedirler.

Şimdiye kadar yapılan sınıflandırmalarda Türkmen destanlarının daha çok içerik açısından bir sınıflandırmaya tabi tutulmasından hareketle, araştırmacı kendi sınıflandırmasını üç ana başlıkta toplamıştır:

1. Kahramanlık destanları: Bu gruba “Göroğlu”, “Yusup-Ahmet”, “Alı Beg-Balı Beg”, Tulum Hoca” gibi kahramanlık ve askerî mücadele konulu destanları almıştır.
2. Aşk destanları: “Şah Senem-Garip”, “Sayatlı Hemra”, “Hüyrkuga-Hemra”, “Aslı-Kerem”, Yusup- Züleyha”, “Zöhre- Tahir”, “Gül- Bilbil”, “Gül Senuber”, “Necap Oğlan”, “Gövher Gız ve Şıralı Beg” anlatıları bu grupta değerlendirmiştir. Şekil, yapı, üslup, işlev, anlatıcı ve anlatım ortamı açısından kahramanlık destanları ile benzerlik gösteren bu anlatılar, Türkmen destancılık geleneğinin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır.
3. Dinî destanlar: İslamiyet sonrasında Türk destancılık geleneğine girmeye başlayan İslam dini ile ilgili motifler “cenkname” adıyla anılan yeni bir türün oluşmasını sağlamıştır. Dinî ve kahramanlık motiflerinin birlikte işlendiği “cenkname”lerde dinî ve tarihî şahsiyetler ve onların kahramanlıkları önemli bir yer tutmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıca, “Türkmen destanlarının kaynakları”, “Türkmen destanlarında konu”, “Türkmen destanlarının şekil ve üslup özellikleri”, “Anlatım tekniği ve kompozisyon” konuları ele alınarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde “Türkmen destanları ve destan anlatımı” konu edilmiş; “anlatıcı” başlığı altında kullanılan “ozan”, “kıssaçı”, “bağşı” terimleri üzerinde ayrıca durulmuş ve “bağşılının eğitimi ve bağşıllığa geçiş törenleri” ayrı bir başlık altında incelenerek “bağşılık mektepleri” ayrı ayrı verilmiştir. Yine bu bölümde “bağşı”ların anlatmalarda kullandıkları müzik aletleri de ele alınmıştır.

“Destan anlatımı” başlığı altında ise “destan anlatmada zaman ve mekân”, “anlatıcı ve dinleyici ilişkisi” konuları işlenmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde “Türkmen destanlarının yapısal özellikleri” irdelenerek üç başlık altında değerlendirilen kahramanlık, aşk ve dinî konulu destanların konuları ayrıntılı olarak incelenmiştir. “Kahramanlık destanları” başlığı altında; destan kahramanlarının doğumu, ad alması, çocukluğu, eğitimi, ata ve silaha sahip olması; alplık, ganimet, kahramanın evlenmek için akına çıkması, yakınlarıyla vedalaşması, düşmanlarıyla mücadelesi gibi temalar işlenmiştir. “Aşk” konulu destanlarda ise kahramanın âşık olması, sevgiliye ulaşma yolculuğu ve bu yolculuk sırasında karşısına çıkan engellerden söz edilmiştir.

Beşinci bölümde “Türkmen destanlarında geçen tipler” incelenmiştir. Destan gibi toplumun sözlü geleneğine dayalı anonim ürünlerinde toplumun birer yansıması olarak kabul edilebilecek, din, kültür, kahramanlık, ahlak, evlilik gibi toplumsal değerler ve hayata dair düşünce yapısını ortaya koyabilecek tipler o günkü toplumun tipolojisi açısından da önemli ipuçları içermektedir. Bu açıdan bakıldığında destanlarda geçen tipler ayrıca önem kazanmaktadır. Çalışmada Türkmen destanlarında geçen tipler sınıflandırılarak her biri üzerinde ayrıca durulmuştur.

Altıncı bölümde “Türkmen destanlarının motif yapısı” konusu ele alınmıştır. Türk yazılı ve sözlü geleneği ürünlerinin ortak bir kültürün ürünü olduklarının tespitinde önemli rol oynayan motiflerin belirlenmesi ve karşılaştırılması çalışmaları toplumların ortak değer yargılarının kültürel kodlarının da belirlenmesi anlamına gelmektedir. Motif çalışmaları öncelikle masal türüyle başlamış sonra destan, halk hikâyesi, efsane gibi türler üzerinde de devam etmiştir. Uluslararası motif kataloğu ile hem uluslararası hem de Türk destancılık geleneği içinde ulusal motif karşılaştırması yapabilmek açısından, motiflerin benzerliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Türkmen destanlarındaki ortak motifler “sosyal hayatla ilgili motifler”, “çocuksuzluk”, “beşik kertmesi”, “ad verme”, “toy”, “doğum ve ad verme toyu”, “evlilik toyu” “akından dönüş toyu” “sohbet toyu”, “tahta çıkış toyu”, “av ve avcılık”, “hile”, “tuzaklar ve tutsaklık”, “kılık değiştirme”, “sınavlar”, “ödül ve cezalar”, “ölüp-dirilme”, “rüya”, “fal”, ejderha”, “dev”, “peri”, “simürg”, “devlet kuşu”, “kaf dağı”, “irem bağı”, “büyü” gibi hem olağanlık hem de olağanüstülük içermektedir.

Eserde daha sonra Tulum Hoca, Alı Bey-Balı Bey, Şah Senem-Garip destan metinlerinin Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimlerine yer verilmiştir.

Eserin sonunda 18 sayfalık “Kaynakça” yer almaktadır.